

**BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 359 (2016), 163 – 169

THE TAMGA TRADITIONS OF ANCIENT TURKS

D. K. Kidirali, G. Babayarov

International Turkic Academy, Astana, Kazakhstan.
E-mail: gbabayar@yahoo.com

Key words: ancient Turks, Old Turkic inscriptions, tamgas, signs, Eurasian space, Mangi Tas (eternal stone).

Abstract. The article examines the inner content of the tribal sign tradition of the ancient Turks. Studying the origins of this system composing a sustainable part of the Turks' tradition of statehood, the authors analyze also the history of Turkic states in Eurasia, as well as the way of semantic evolution of the tribal sign tradition itself. This system has been known in Turkic history as "tamga", "belgi", "en". The stones with scriptures, statues, rock pictures, coins and seals, things made of brick and metal, paper, textile etc., pertaining to the region where the ancient Turkic states of the pre-Islamic period were found, present many symbolic signs. It can be easily noticed that not only almost all the Turkic tribes or tribal unions did possess their own "tamga" signs, but so did the ruling dynasties, too.

КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ ТАҢБА ДӘСТҮРІ

Д. К. Қыдырали, Г. Бабаяров

Халықаралық Түркі академиясы, Астана, Қазақстан

Тірек сөздер: көне түркілер, ежелгі түркі ескерткіштері, таңба, нышан, еуразиялық кеңістік, мәнгі тас.

Аннотация. Осы макала көне түркілердің таңба, нышан, рәмізшілік дәстүрінің ішкі мазмұнын зерттейді. Түркілердің мемлекетшілік дәстүрінің бір бөлігі болған үл жүйенің шығу тегі және идеясын зерделей келе, авторлар Еуразиядағы түркі мемлекеттерінің тарихын да, таңба дәстүрінің семантикалық даму жолын да карастырады. Үл жүйе түркі тарихында "тамға", "белгі", "ен" аттармен де белгілі. Исламнан бұрынғы көне түркі мемлекеттері аумағына тиесілі бітіктастар, балбалдар, жартас суреттері, тындар мен мөрлер, қағаз, мата, қыш және метал бұйымдарда өте көп рәміздік ишаралтар – таңбалардың бедерленгені белгілі. Түркілердің таңба салу дәстүріне назар аударсақ, тайпа немесе тайпалық бірлестіктермен бірге, билеуші әuletтердің де өз таңбалары болған.

Тұбі бір түркі халықтарының мемлекеттілік дәстүр сабактастырын зерттеп, зерделегендеге олардың тарихында таңбаның өте маңызды орынға ие екенін аңғаруға болады. Тұпкі шығу тегі біздің дәуірімізге дейінгі мың жылдықтарға барып тірелетін таңба "тамға", "белгі", "ен" деп те аталған. Соңдықтан таңбаларды зерттеу арқылы түркі әuletтері мен мемлекеттерінің тарихына қатысты біршама келелі меселелерді шешуге болады.

Көне түркілік сенім бойынша Тәнірге жақын саналатын таулардың шындарында, адам аяғы жете бермейтін биік жартастарға қашалған бейнелер немесе таңбалар әдетте діни ғұрыптарға арналған; ал өзен аңғарларына, жайылымдар мен жануарларға, бұйымдар мен мұсіндерге, мазарларға түсірілген таңбалар негізінен өзге әulet немесе тайпаға «иесінің» кім екенін аңғартуды мақсат еткен [1, 6].

Бұл тұрғыдан алғанда Орта Азия аймағы мен оның төнірегінде біздің дәуірімізге дейінгі мың жылдықтың ортасына таяу сактар мен ғұндар кезеңінен жиі көріне бастаған рәміздік нышандар – таңбалар *юечжи*, *усунь*, *канцюй*, *кушан*, *сармат*, *дунху* (тұңғыс) және басқалар сияқты Еуразия далаларының ілкі түркі немесе түркілік емес тайпалардың егемендігі заманында кең жайылған түрде қолданылды.

Жалпы алғанда, Қектүрік (552-740 ж.ж.), Үйғыр (745-840 ж.ж.) және Қырғыз (VIII-X ғ.ғ.) қағандықтары секілді исламнан бұрынғы көне түркі мемлекеттері аумағына тиесілі бітіктастар, балбалдар, жартас суреттері, тындар мен мөрлер, қыш және метал бұйымдар, қағаз, мата және басқалар бойында өте көп рәміздік ишаралар – таңбалардың бедерленгені көрінеді. Аты аталған түркі қағандықтарына тиесілі *bitig* “жазу, жазба”, *taş* “тас ескерткіш/жазу”, *bitig taş* “жазу, жазба”, *beğüi taş* “мәнгі тас/ескерткіш”; *belgüi* “таңба, нышан”; *tatma* “мөр, таңба” секілді сөдермен бірге көрінетін тіркестерден мысалдар ұсыналық:

1) **бітік.** *Bu yıllik künlik bitigimin anta yası taşka yaratitdim* – “Мың жылдық, он мың күндік жазуымды ондағы тегіс тасқа лайық көрдім” (Шине-ус, III. 9-10); **мәнгі тас.** *Neñ neñ sabit erser beğüi taşka urtum* – “Айтатын сөзім бар болса, мәнгі тасқа қашадым” [2, 303, 317; 3, 81, 93, 296, 302]; **bitig taş.** *Ataçimka bitig taşığ tokitdim* – “Бабама (естелігіне) жазу жаздырым” [4, 244];

2) **белгі.** *Belgümin bitigimin anta yaratitdim* – “Нышанымды, жазуымды осы жерде жараттым/жасаттым” (Шине-ус, III. 8); *Belgiisin bitigin bu urdi bu yaratdi* – “Нышанын, жазуларын осылай қойды, жаратты” (Тес, О. 3) [3, 270, 272];

3) **таңба.** *On Ok oğlum Tür岐š kağanta Makaraç tamgaçı Oğuz Bilge tamgaçı kelti* – “Он оқ ұлым Түргеш қағанынан мөрші Макарачпен бірге мөрші Оғыз Білге келді” (Күл Тегін, С. 13) [3, 90, 103].

Жоғарыдағы мәліметтерден байқалатындей, көне түркілер түрлі мақсаттармен ескерткіштер қойған. Әсіресе, олар бабаларының құрметіне, немесе қол жеткізген табыстарының даңқын асыруға, қауымдастық мудделерін болашақ ұрпақтарға жалғастыру мақсатында жазба ескерткіштер орнатқан. Осылайша, жазбаларда түрлі түркі тайпаларының бір саяси шаңырақтың астына біріккен тұста одақ пен тәуелсіздіктің сақталуы, *Beğüi El* “Мәнгі ел”-дің шексіз мерзімге дейін қорғалуы туралы бірқатар ұрандар айтылады. Бітіктастарда *bitig* және *belgüi* сөздерінің көп жерде бірге болуы бұл сөздердің көне түркі қауымында балама мағынада қолданылғанын, жазу пайда болғанға дейін таңбалардың әлеуметтік өмірде өте маңызды орын иемденгенін күәландырады.

Бұл орайда, шамамен 50 таңба жинақтаған Шивээт улаан ескерткіші секілді [5, 77-91; 6, 21-36; 7, 316], көне түркі қауымдастықтары өмір сүрген аймақтарда орналасқан ірілі-ұсақты тас ескерткіштер мен тау беткейлеріндегі көптеген тайпа таңбаларының бірге, қаз-қатар бедерленгені көрінеді. Бұл жағдай көне түркілерде көшпелі тайпалардың одақ-бірлестіктер құрганын және мұны ескерткіштерге бедерлеу секілді дәстүрі болғанын айқындауды. Осылайша, Монголияда, Оңтүстік Сібірде, Орта Азияның түрлі өнірлерінде (Алтай таулары, Шығыс Түркістан, Жетісу және Сырдария алқаптарында), Орталық Еуразия далаларында (Қазақстан жазықтары, Еділ-Жайық алқаптары, Солтүстік Кавказ, Қара теңіздің солтүстік жағалаулары және Шығыс Еуропада) көптеген таңбалар бірге бедерленген тас ескерткіштер соның айғағы іспетті [8, 277-294; 9; 10, 339-369; 11, 371-392].

Орта Азия қауымдастықтарының, әсіресе түркілердің таңба салу дәстүріне назар аударсак, барлық дерлік тайпа немесе тайпа одақтарында болуымен қатар, билеуші әuletterdің де өз таңбаларына иелік еткендіктері белгілі болады. Осылайша, көнсі түркі таңбаларына қатысты ұзақ жылдар зерттеулер жүргізген қазақстандық түркітанушы Н.Базылхан таңбалардың төмөндеғідей түрлері болғанын жазады:

1. **Ру таңбалары**
2. **Тайпа (Рулар одағы) таңбалары**
3. **Этникалық саяси одақ (ел/мемлекет) таңбалары**
4. **Әuletтік (бileuushi әulet) таңбалар**
5. **Отбасы таңбасы**
6. **Билеуші (Мемлекет билеушілері) таңбалары** [12, 196-197].

Бұл орайда осы пікірмен келісе отырып, таңбалардың қалыптасуына байланысты біршама жайттарға тоқталып өтуді жөн санады:

1) Таңбалар табиги түрде бір руға тиесілі болады. Мұндай таңбалар ұзақ уақыт ішінде қоғамның мәдени өмірімен және сенім жүйесімен байланысты ортаға шығады;

2) белгілі бір мақсатта арнайы таңдалған немесе белгілі бір адамның тарапынан ұсынылған таңбалар. Мысалы, саяси одақ (ру одағы, билеуші әulet, империя) әкімшілік басқару шарасын жүзеге асырған кезде әкімшіліктегі бірліктерге арнайы таңбалар тағайындалды. Айтальық, Шыңғыс хан өз империясын ұлдарына бөлек-бөлек ұлыс етіп үлестіргенде, олардың әрқайсысына әртүрлі

таңбалар берді. Демек, кейде таңбалардың белгілі тұлға тараҧынан руладыңа немесе адамдарға берілу дәстүрі болған. Сонымен қатар, мифологиялық оқиға болғанына қарамастан, Оғыз хан өз ұлдары мен немерелеріне жеке-жеке қызмет пен таңбалар беруі туралы мәліметтердің бірқатар дереккөздерде сакталуы [12, 198] бұл дәстүрдің тамыры өте ертедегі дауірлерде жатқанын дәлелдейді. Шынғыс ханның ұлдарына түрлі таңбалар беруі қандай ереже мен дәстүрлерге сүйенгендігі, басқа түркі және түркі-монгол әулеттерінде байқалған осыған ұқсас құбылыстардың негізінде не жатқандығы болашақта зерттелуі керек тақырыптардың бірі.

Көне түркілердің таңбашылық дәстүріне сәйкес, кейде таңбалар бірнеше бөліктен тұрады:

- 1) таңбаның негізгі бөлігі – “жүрек” (негізгі таңба / негізгі ру);
 - 2) жалғамалар – “құйрық” немесе “аяқ” (жалғамалы таңба/кіші ру) [13, 10-11];
 - 3) таңбаның жанында орналасқан рәміздік нышандар (жарты ай, күн және сол сияқты әртурлі молшының пен билік рәміздері).

Таңбалар бастанқыда бірнеше шынайы өрнектен, мысалы, тотем немесе қасиетті жануар бейнесінен жасалған. Мысалы, атақты *ашина* тайпасының таңбасы киелі жануар саналатын **taу ешкісі** бейнесімен, *ашыда* (Аждана/Айданар) тайпасы таңбасы **айданар** бейнесімен, қол тайпасының таңбасы олардың өз тотемі **жылан** бейнесімен байланысты [14, 102-103, 129, 132; 15, 2002:86-87] бейнеленген. Дегенмен, бұл бұлжымас қафіда емес, айталық, өзге бірқатар түркі тайпаларының таңбаларының басқа жануар бейнелерімен байланыстыру біршама кынға соғады.

Сонымен қатар, бірнеше тайпа таңбасының әрқашан өзара ұқсас пішінде бедерленуі, әсіресе қайсыбір тайпаның тотемі болған белгілі бір жануарды сипаттаған бейненің әртүрлі пішіндерде суреттелуі байқалады. Мысалы, көктүріктердің одактас билеуші тайпасы Ашиданың рәмізі болған айдаһар түріндегі таңба мынадай әртүрлі пішіндерде жазбалардан ұшырасады:

2 (қарашыз: I-II суреттер) [16, 250-253; 17, 124; 18, 48].
Басқаша айтқанда, кез келген таңбаның белгілі бір бөлігі бірнеше тайпа үшін негізгі таңбаның міндеттін атқара алады. Мысалы, Тоныкек жазуының үстіндегі бөлігінде орналасқан пішіндегі таңба Ашида тайпасын білдіріп, шындығында ол пішіндегі «Айдаһар» таңбаның басқа бір пішіні немесе оның бір бөлігін танытатын бейнесі болып шығады. Ашида таңбасынан басқа Орхон жазуларында пішінінде көрінетін бұл нышандардың қайнарының бірдей болуы, таңбаның және пішіндері “Айдаһардың” тәжді бас бөлігін, пішіні болса мейлінше толық форманы білдіруі ойға жетелейді (қарашыз: I-II суреттер).

Таңбаларға байланысты тағы бір мәселе, көптеген жағдайларда бір таңбаның түрлі пішіндерде бедерленуімен байланысты. Кейде негізгі таңбаға бір немесе бірнеше тұра сызық және дөңгелек пішіндегі жалғама бөліктердің қосылуы, таңбалардың тік немесе көлденен, енді бірде теріс пішінде бейнеленуі де кездеседі. Асылы, бұл жағдай таңбашылық дәстүріне қайши келмейді, ол таңба иелерінің сол кезеңдегі қоғамда немесе саяси өмірде атқарған қызметімен байланысты болуы тиіс. Мысалы, соңғы кездері Монгол таңбашылығын зерттеген ғалым Дж.Хумпхрей анықтағанындей, монголдарда бір таңбаның бірнеше орында бедерленуі таңба иесінің әлеуметтік немесе тайпа-аралық қызметіне мензейді [19, 294, 300-302].

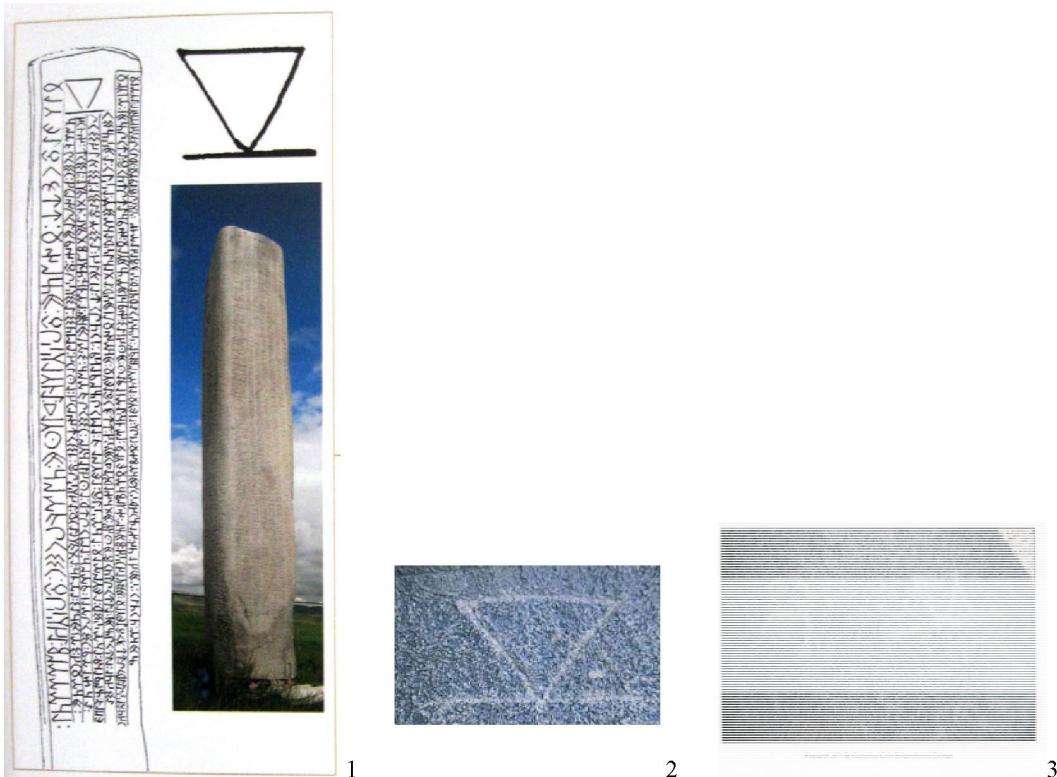
Бұл орайда тағы бір жайт, Алтай түркілерінде осы уақытқа дейін сақталған дәстүр бойынша танбалар өзгермейтін негізгі бөлік – *dyurek* “жүрек” және оған жалғанатын түрлі бөлшектер – *kedege* “тұлым (шаш)”, *kuyruk*, *kanat* ve *but* “аяқ” бөліктерінен құралады [20, 5; 13, 10-11].

Көне түркі таңбашылық дәстүрін айқынырақ ұғынуда Монголия, Оңтүстік Сібір және Орта Азияның далалық аймактарында орналасқан жазба тас ескерткіштерін зерделеудің маңызы айрықша. Мұндай бітіктастардағы таңбалардың көпшілік жағдайда мәтіндердің үстінде болуы, кейде мәтін арасында немесе мәтіннің астында орналасуы байқалады. Мысалы, Қектурік қағандығына тиесілі Күлтегін, Білге қаған, Тұййыққұң жазуларында және Ұйғыр қағандығына тиесілі Мойынчор, Ел-етмиш қаған жазуы және сол сияқты мемлекет жазуларында «Хандық» таңбала-рының ең жоғарыда, мәтіндер үстінде орналасуы [21, 16-18, 58-60, 63-64; 22, 259], бұған көрісінше

Рис. 1. Надпись на скале Хангыта-хат.

1 сурет

II сурет

Кыргыз қагандығы аумағына тиесілі Оңтүстік Сібір жазуаларында бұл секілді таңбалардың жазудың ең төмен бөлігінде, мәтін астында бедерленуін көреміз. Таңбалардың мәтін арасында немесе жазудың бүйір және орта бөлігінде орналастырылу жағдайлары Тайқар, Чойр, Суджи жазуаларында көрінеді [9, 26] (қараңыз. I, 3-7 сурет).

Таңба басылған бітіктастардың барлығында таңба бейнелерінің көктүрікше жазулы метіндерден біршама үлкен диаметрде бедерленгені көзге айрықша шалынады. Шамасы көне түркілердің саналы түрде таңбаларын әлеуметтік әмірде маңызды деп есептегендіктен, осындай әдіс таңдаған сияқты. Сейтіп, бітіктас орнатқан кезде өз «елтаңбасы»-ның тайпаластары тарапынан оңай ақыратылуын қамтамасыз етуді мақсат тұтқан.

Осылайша, ғасырлар бойы тайпа аттары өзгеріп, жаңарып түрғандарына қарамастан, көне түркі кезеңі таңбаларының үлкен бөлігінің осы қунге дейін сакталып қалуы таңбалардың ұрпақтан ұрпаққа мұра болғандығын айқын дәлелдейді.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Mert O. Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us. – Ankara, 2009.
- [2] Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата: “Наука”, 1971
- [3] Ölmez M. Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. – Ankara: BilgeSu, 2013.
- [4] User Ş. H. Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi. 1. Baskı. – Konya: Kömen Yayınları, 2009.
- [5] Aalto P. Der Inschriftenstein von Šiwēt-ulān // Materialien zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei. – Helsinki, 1958. – S. 77-95.
- [6] Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI–VIII вв. – М., 1996.
- [7] Samashev Z. S., Bazylkhan N. Ancient Turkic Tamga-Signs // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 311-329.
- [8] Табалдиев К., Алисов Р. Байыркы түрктердун Талас жергесинде табылған жаңы эстеликтери // Турк цивилизациясы жана мамлекеттік салты. – Бишкек, 2004. – С. 277-294.

- [9] Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Древнетюркские тамги. – Алматы, 2010.
- [10] Osawa T. On Functional Changes of Tamga and Nishan-Signs in the Old Turkic Period // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 371-392.
- [11] Tezcan M. “Tamgas among the Turks in the Middle Ages: Their Role as Legal Signs and Some Related Terms” // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 371-392.
- [12] Базылхан Н. Реконструкция и этимология некоторых названий тамг тюрко-монгольских этносов VIII–XIV вв. // Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство. Сб. мат-лов межд.науч. конф. – Алматы: Издательство EVO PRESS, 2014. – С. 196-206.
- [13] Yatsenko S. A. Problems and Study Methods of the Ancient and Early Medieval Iranian-speaking Peoples’ Nishan-Signs // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 109-129.
- [14] Зуев Ю. А. Тамги лошадей из вассальных княжеств // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960. – С. 94–140.
- [15] Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002.
- [16] Кляпторный С.Г. Рунический надпись из Восточной Гоби // Studia Turcica. Edit. by L. Ligeti. – Budapest: Académiai Kiado, 1971. – С. 249-258.
- [17] Кляпторный С. Г. Руническая эпиграфика Южной Сибири (настальные надписи Тепселя и Туррана) // Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб., 2006. – С. 319–325.
- [18] Battulga T. Moğolistan'da yeni bulunan Göktürk Yazıtları // TDK, Belleten, 2000. – S. 47-58.
- [19] Humphrey C. Horse Brands of the Mongolians // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey (International Seminar and Exhibition. Seals, symbols and tamghas). Edited by Joam Evans Pim, Sergey A. Yatsenko, Oliver T. Perrin. – London; Dover, Dankling Books, 2010. – P. 289-307.
- [20] Ямаева Е.Е. Родовые тамги алтайских тюрок (XIX – XX вв.). – Горно-Алтайск, 2004.
- [21] Radloff W. Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası. – Ankara: TİKA, 1994.
- [22] Dobrovits M. The thirty tribes of the Turks // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Volume 57 (3). – P. 257–262 (2004).

REFERENCES

- [1] Mert O. *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us.* – Ankara, 2009. (in Turkish)
- [2] Ajdarov G. *The Language of the Orkhon monuments of ancient Turkic inscriptions of the VIII century.* – Alma-Ata: Nauka, 1971. (in Russian)
- [3] Ölmez M. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları.* – Ankara: BilgeSu, 2013. (in Turkish)
- [4] User Ş. H. *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları.* Söz Varlığı İncelemesi. 1. Baskı. – Konya: Kömen Yayımları, 2009. (in Turkish)
- [5] Aalto P. *Der Inschriftenstein von Šiwēt-ulān* // Materialien zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei. – Helsinki, 1958. – S. 77-95. (in German)
- [6] Vojtov V.E. *Ancient Turkic Pantheon and Model of the Universe in Religious-Memorial Monuments of VI–VIII centuries.* – M., 1996 (in Russian)
- [7] Samashev Z. S., Bazylkhan N. *Ancient Turkic Tamga-Signs* // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 311-329. (in English)
- [8] Tabaldiyev K., Alimov R. *Байыркы түрктердүн Талас жергесинде табылған жаңы әстеліктери* // Турк цивилизациясы жана мамлекеттік салты. – Бишкек, 2004. – С. 277-294. (in Kyrgyz)
- [9] Samashev Z. S., Bazylkhan N. Samashev S. *Old Turkic tamgas.* – Алматы, 2010. (in Russian)
- [10] Osawa T. On Functional Changes of Tamga and Nishan-Signs in the Old Turkic Period // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 371-392. (in English)
- [11] Tezcan M. *Tamgas among the Turks in the Middle Ages: Their Role as Legal Signs and Some Related Terms* // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 371-392. (in English)
- [12] Bazylkhan N. *Reconstruction and etymology of some tamgas of Turco-Mongolian tribes in VIII-XIV cc.* // Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство. Сб. мат-лов межд.науч. конф. – Алматы: Издательство EVO PRESS, 2014. – С. 196-206. (In Russian)

- [13] Yatsenko S. A. *Problems and Study Methods of the Ancient and Early Medieval Iranian-speaking Peoples' Nishan-Signs* // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 109-129. (in English)
- [14] Zujev Ju.A. *The tamgas of horses from vassals* // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960. – С. 94–140.
- [15] Zujev Ju.A. *Early Turks: issues on the history and ideology*. – Алматы, 2002.
- [16] Kljashtorniy S.G. *The Runic inscriptions from Eastern Gobi* // Studia Turcica. Edit. by L. Ligeti. – Budapest: Académiai Kiado, 1971. – С. 249-258. (in Russian)
- [17] Kljashtorniy S.G. *The Runic epigraphs of Southern Siberia (the rock inscriptions of Tepsey and Turan)* // Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб., 2006. – С. 319–325. (in Russian)
- [18] Battulga T. *Moğolistan'da yeni bulunan Göktürk Yazılıları* // TDK, Belleten, 2000. – S. 47-58. (in Turkish)
- [19] Humphrey C. *Horse Brands of the Mongolians* // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey (International Seminar and Exhibition. Seals, symbols and tamghas). Edited by Joam Evans Pim, Sergey A. Yatsenko, Oliver T. Perrin. – London; Dover, Dankling Books, 2010. – P. 289-307. (in English)
- [20] Jamayeva E.E. *The tribe tamgas of Altai Turks (XIX – XX cc.)*. – Горно-Алтайск, 2004. (in Russian)
- [21] Radloff W. *Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası*. – Ankara: TİKA, 1994. (in Turkish)
- [22] Dobrovits M. *The thirty tribes of the Turks* // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Volume 57 (3). – P. 257–262 (2004). (in English)

ТАМГОВАЯ ТРАДИЦИЯ ДРЕВНИХ ТЮРОК

Д. К. Кыдырали, Г. Бабаяров

Международная Тюркская Академия, Астана, Казахстан

Ключевые слова: древние тюрки, древнетюркские надписи, тамги, знаки, евразийское пространство, единство, Мэнгі Тас («Вечный камень»).

Аннотация. В статье рассматривается внутреннее содержание символической традиции использования тамг (знаков) у древнетюркских племен. Авторы, исследуя идею и историю происхождения данной системы, являвшейся частью традиций тюркской государственности, изучают историю тюрков Евразии и путь семантического развиия традиций тамгопользования. Обозначенная система известна у тюркских народов под названиями «тамга», «знак», «метка». В древнетюркских государствах доисламской эпохи тамги – символические знаки племен, применялись повсеместно: их высекали на каменных стелах, балбалах, наскальных рисунках, изображали на монетах и печатях, на изделиях из глины и металла, на бумаге и ткани. Подробно рассматривая традиции тамгопользования на территории Центральной Азии, в частности у тюрков, следует отметить, что индивидуальные родовые тамги были не только у правящего рода, но и у всех других племен и племенных объединений.

Поступила 10.02.2016 г.